

# Егемен Қазақстан

 Egemen.kz

## Ақ тілеулі абыз

Ұлт тарихындағы замана шамшырақтары Қазтуған жырау (XV ғ.), Доспамбет жырау (XVI ғ.), Шалкиіз жырау (1465-1560), Жиёмбет жырау (XVII ғ.), Марғасқа жырау (XVII ғ.), Бұқар жырау (1668-1781), Тәтіқара жырау (XVIII ғ.), Үмбетей жырау (1706-1778) – қадірлі-қасиетті заңғар тұлғаларымен айрықшаланып, ұлылықтың, даналықтың көзіндей, күмбезіндей жарқырайды. Мемлекеттің ішкі-сыртқы саясатына араласқан атақты жыраулардың болмысына, маңдайына, тағдырына Жаратқан Ие алуан-алуан озықта озат қабілеттер дарытқан. Олар хан кеңесшісі, әскербасы, тайпа көсемі, саясаткер, баһадүр, би, соғыс өнерінің майталманы. Осындай болат тұяқ мұзбалақтардың бірегейі – Толыбай сыншы баласы Қожаберген жырау (1663- 1763). Ол – Әз Тәукенің кеңесшісі. Жастайынан Самарқанд пен Бұхарада мұсылманша терең білім алған, арабпарсы, шағатай тілдерін жақсы білген білімдар, сұңғыла саясаткер, шежіреші, күйші, қобызшы екен.

Академик Манаш Қозыбаевтың «Дауылпаз баба – Қожаберген» дейтін байыптамасында Қожаберген жырау қазақ, ноғай, қарақалпақ халықтарының ортақ жасағына қолбасшылық еткен. Орталық Азия деңгейіндегі әскери қайраткер деп есептейді.

«XVIII ғасырдағы қазақ тіршілігінің энциклопедиясы» (Сәбит Мұқанов), «көмекей әулие» атанған Бұқар жырау «Қамалды бұзған құлшына» дейтін толғауында:

«Күрзімен жауды басқа ұрған,  
Қалмақтың ханын састырған,  
Жаралы дұшпан басшысын,  
Ат тұяғына бастырған.

Осындай игі ісімен,  
Сарқылмас мол күшімен,  
Қожаберген ұстазым».

тағы бірде:

«Ақжолды сардар Қожа-екең,  
Дұшпаннан айыл жимаған.  
Ерлігі көп ұстазды,  
Мұсылман түгел сыйлаған.  
Шаңқобызын Қожа-екең,  
Жосаменен сырлаған.  
«Елім-айдай» хиссасын,

Қан майданда жырлаған». – деп, Қожаберген жыраудың елшілдік, мемлекетшілдік, қаһармандық істерін тамылжыта, төгілте сипаттайды. Толғауда Қожаберген жыраудың Түркі елінің ортақ перзенті, баһадүр, сардар, ордабасы, қобызшы, емші, әнші, күйші, данагөй, ойға, сөзге телегей екендігі нақышты бедерленген.

Ұлттық тарихты көркемдік-философиялық тұрғыдан суреткерлікпен шалқыта зерделеген дәуір жыршысы Әбіш Кекілбаев «Әйтеке би» дейтін тарихи әдеби еңбегінде (1991) Қожаберген жырауға қатысты сындарлы ой-пікірлер сабақтайды. Бұл орайда хас суреткер Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Даналар» атты жырынан:

«Өнерге құлаш ұрып бала жастан,  
Тарихын бұл үш жүздің етіп дастан,  
Баласы Толыбай сыншы Қожаберген,  
Бой ұрған ерен іске әуел бастан», – дейтін шумақты келтіреді.

Қаламгер Ә.Кекілбаев Қожаберген жыраудың «Елім-ай» дастанынан айыр тілді Әйтеке бидің ғұмырнамалық бел-белестерін, ұлт тәуелсіздігі, ұлы мақсат жолындағы берекелі іс-әрекеттеріне, қайраткерлік тұлғасына байланысты ой сарындары мен тарихи деректерді меруерттей тізіп көрсетеді.

Қожаберген жыраудың «Елім-ай» дастаны хақында пікірлер қайшылығы, көзқарастар алуандығы бар. Ол – хатқа уақтысында түсірілмеген, күні кешеге дейін беймәлім келген. Десек те ұлт руханияты тарихындағы кейбір азуын айға білеген атақты жыраулардың толғаулары ХІХ ғасырдың 4-ші ширегінде жарияланған жайы бар. Мысалы, Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет жыраулардың мұрасы Мұхамед Османов құрастырған «Ноғай уә-құмық шиғырлары» (Спб, 1883), Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» (Қазан, 1879), Мақаш Бекмұхамедовтың «Жақсы үгіт» кітабында (Қазан, 1908), Ғабдолла Мұштақтың «Шайыр, яки қазақ ақындарының басты жырлары» (Орынбор, 1910), В.В.Радловтың «Образцынародной литературытюркских племен» (т.7, Спб, 1896), Арыстанғали Берқалыұғлының «Ақын» (Қазан, 1912), Сәкен Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» (Алматы, 1932) деген жинақтарында тұңғыш рет жарияланған.

Ал Ақтамберді жырау шығармалары 1963-1969 жылдарда ел аузынан жазылып алынған. Бұқар жырау шығармаларын хатқа түсірген Мәшһүр Жүсіп екендігі мәлім.

Шал ақын (1748-1819) өлеңдері ХХ ғасырдың 30 жылдарынан бастап Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының сирек қолжазбалар қорына жинақтала бастаған. 1949 жылы Айқын Нұрқатов пен Әйтiм Әбдiрахманов, 1964 жылы Мұхтар Мағауин Шалдың iнiсi Қазақбайдың ұрпағы Қошан Жантiлеуовтен жазып алып, атақты «Алдаспан» антологиясына (1970) қосқан.

Ақынның 15 жасында шығарған «Өлеңге тоқтамайды Шал дегенiң» атты өлеңi тiптi бертiн «Қазақ әдебиетi» газетiнде (1985 жыл, 28 қараша) жарияланды. Айтайын дегенiмiз замандар мен дәуiрлер өтсе де ұлттың ойсанасында, тарихи зердесiнде қатталғансақталған сап таза жырлар, эпостық шығармалар тағдыры турасында эпостанушы А.Ф.Лосев: «Ескi жырлар қағаз бетiне түсiрiлмей-ақ әлденеше ғасыр бойы өзiнiң әрi мен нәрiн, әу бастағы қалпын сақтай алды. Бұл көне мұраны ұрпақтан-ұрпаққа жеткiзуде қалыптасқан салттың жемiсi» – деп жазады. Шоқан Уәлиханов: «Көне

дастандардың сол бәз қалпында, ұшы-қиыры жоқ даланың бір шетінде айтылатын шығарманың оқиғасы боз даланың екінші бір шетінде айна-қатесіз қайталануы таңдандырмай қоймайды» – дейді.

«Ер тарғын» толғауын жылқы жылы (1861) Табын еліндегі атақты Марабай ақыннан жазып алдым» – дейді Н.Ильминский. Шоқан Уәлихановтың ұстазы И.Н.Березин Омбыда Шөже ақыннан «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын жазып алған. Мұның 16 нұсқасы бар.

Негізінде, «Елім-ай» дастаны ел арасына ауызша да, қолжазба күйінде де тараған. Жазбаша нұсқасын сақтаған Қожаберген жыраудың ағасы Қарабастың ұрпағы Шақшак батыр Көшекұлы. Одан Сегіз сері көшіріп, одан соң Ер Есенейдің жиені Тәштит Тәбейұлы Барлыбаевтан Шыңғыс Уәлиханов, Зілғара шешен баласы Мұса үйренген. Ең ақырында Қожахмет Дәрібайұлы (1891-1978) насихаттаған.

«Керей Қожаберген жыраудай бұрынғы-соңды өмір сүрген қазақ ақындарының бірде-біреуі қазақ жұрты жерінің көлемін, шекарасын айқындап берген емес. Ол кісінің «Елім-ай» жыры – әскери дастан! Жас бала кезімде оны әншілердің аузынан талай рет естіп едім. Шіркін, сол әскери дастан қайда бар екен?..» деп жазыпты Бауыржан Момышұлы.

Әйгілі әнші Манарбек Ержанов Сегіз серінің «Толыбайын» Әміре Қашаубаевтың өз аузынан үйренген.

Қожаберген жыраудың «Елім-ай» дастанында замана суреттері, түркі жұрттарының тағдыр-талайы, жалмаңдаған жоңғарлықтардың жыртқыштық қанқұйлы қимылдары, қазақ хандары мен көсем билерінің кесек тұлғасы тарихилық пен деректілік негізінде келісті баяндалған. Әсіресе, жолға салса, жорға, жонға салса, жүйрік Қожаберген жыраудың ата-тек шежіресі, өміртарихы, қолбасшылық өнері мен өнегесі терең де әсерлі сипатталған:

«Атыма көптен қанық Қазақ, Ноғай,  
Есімім – Қожаберген, әкем – Толыбай.  
Бөгенбай бұрынғы Ордабасы ем,  
Үш жүзде сардар болған қалың қолға-ай.  
Қалмақтың қамалдарын бұзған талай,  
Өз Тәуке қасындағы қолбасы едім.  
Кейінгі ақындарға нұсқа айтқан,  
Қазақтың аға жырау жорғасы едім.

не:

«Шәкіртім қайда екен Бұқар жырышы,  
Ол Бұқар әрі ақын, әрі сыншы...  
Кенжесі ем Толыбай сыншы Қожаберген,  
Бата алғам Әнет пенен Әз Тәукеден.  
...Ер Көкше, Ер Есімді хисса еткен,  
Керейдің жырауы мен – Қожаберген.  
Арғы атам – Ордабасы Дәулен батыр,  
Еділге, Алтайға да тіккен шатыр...»

Қожаберген жыраудың тарихи дастанында Ресей, Қытай, Қалмақ хандығы «жүз құлпырған, қызықтырған» Қазақ жерін ту-талақай етіп бөліп иемденбекші екендігін:

«Жолығып көп мылтықты дүлей күшке,  
Айналды жақсы тұрмыс көрген түске.

Ресей, Қытай, Қалмақ ақылдасып,

Алмақшы Қазақ жерін бөліп үшке». – деп, ел басына үйірілген қасіретқасіретті, қырғын-сүргінді нақпа-нақ көрсетеді.

Жырау ұлт трагедиясын:

«Бұл заман, қай-қай заман, құйын заман,

Шіріткен тамам жұрттың миын жаман...

Бұл заман, қай-қай заман, қасқыр заман,

Көрші ел жоқ қазақтарға қас қылмаған...» деп, гөй-гөйлетеді.

«Елім-ай» дастанында тұлғатануға қатысты шежірелік-деректемелік арқаулар, жер-су, ру-тайпа аттары жеткілікті.

Қожаберген жыраудың «Баба тілі», «Ататек» дейтін дастандарында ата тарихымыздың, озық дәстүріміздің сәулелі ұшқындары, тарихи сана-зердеміз, Асан қайғы, Жиренше, Өз Жәнібек сыйлап өткен, «миды оятқан» ғажап, таза, киелі жүйелі тіліміз, ерлік-елдік қасиеттеріміз ересен көркемдік-философиялық тегеурін-қуатпен жырланған. «Баба тілін қадірле, Болашақтан түңілме!» дегені парасаттылықтың белгісіндей.

Оның «Жақсылық пен жамандық жайындағы хикаятында» сақилық пен сараңдықты салыстырып, мырзалықты, адамшылықты, жанашырлықты дәріптейді. «Ақсауыт», «Насихат өлеңдері», «Бес қару», «Білерсің» атты жыр-толғауларында даналық ой-пікірлер туындатқан.

Академик Салық Зиманов Қожаберген жыраудың «Жеті жарғы» дейтін дастан жазғанын айтады. Және де:

«Шығайдан соң орнына Тәуке қалды,

Кезінде Өз Тәуке деп атақ алды.

Қазыбек, Төле, Әйтеке ақылшы боп,

Дейтұғын «Жеті жарғы» заң шығарды». – деген жолдарды мысалға алады.

Қазақ ұлт-азаттық қозғалысының қаһарманы, дариядай шалқыған даңғайыр жыраулық өнердің дүрі, пірі «Елім-ай» дастанында:

«Қазағым дәулеті мол, қарқынды еді,

Жүздері ерлерімнің жарқын еді.

Құс төресі аққу құс секілденген,

Жұртымның қыз-келіні алтын еді». – деген ел-жұртының асыл қасиеттеріне, асқақ рухына бөленген бақ тірегіндей – ақ тілеуі ғасырлар төрінен дауылпаздың даусындай саңқылдап естіледі.

Серік НЕГИМОВ

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы